International Journal of Multidisciplinary Horizon

ISSN: 3049-2017
IJMH 2026; 3(1): 247-249
© 2026 IJMH
www.themultijournal.com

Received: 07-02-2026
Accepted: 25-02-2026
Publish : 27-02-2026

Puspanjali Paikaray
Research Scholar,
Dept. of Sanskrit,
Utkal University, Vani Vihar,
BBSR- 751004

Correspondence:
Puspanjali Paikaray
Research Scholar,
Dept. of Sanskrit,
Utkal University, Vani Vihar,
BBSR- 751004

रघुवंशमहाकाव्ये योगदर्शनस्य स्वरूपम् : पातञ्जल-अपातञ्जलदृष्ट्या एकं सरलम् अध्ययनम्

Puspanjali Paikaray

सारांशः

कालिदासस्य रघुवंशमहाकाव्यम् केवलं राजवंशस्य कथा नास्ति। अस्मिन् काव्ये जीवनस्य, धर्मस्य, शासनस्य, तपसः, आत्मसंयमस्य च सुन्दरः समन्वयः दृश्यते। कविः राजानां चरित्रं वर्णयति, परन्तु तत्र योगदर्शनस्य सूक्ष्मा धारा अपि प्रवहति। योगः अत्र केवलं वनवासिनां तपस्विनां विषयः न भवति। सः राजजीवनस्य, गृहस्थधर्मस्य, राजधर्मस्य, अन्ते मोक्षमार्गस्य च आधारः भवति।

अस्मिन् लेखे रघुवंशे दृश्यन्ते ये योगसम्बद्धाः विचाराः, ते सरलया संस्कृतभाषया विविच्यन्ते। पातञ्जलयोगस्य यमः, नियमः, आसनम्, प्रत्याहारः, ध्यानम्, समाधिः, संयमः इत्यादीनां भावाः काव्ये प्रत्यक्षतया वा परोक्षतया वा प्रकाशन्ते। अहिंसायाः प्रभावः वन्यप्राणिषु वैरत्यागेन दृश्यते। तपसः प्रभावः ऋषीणां शक्तौ, स्वाध्यायस्य प्रभावः ब्रह्मवर्चसे, प्रत्याहारः इन्द्रियनिग्रहे, ध्यानं हृदयस्थितपरमात्मदर्शने, समाधिः अन्त्यकाले देहत्यागे च स्पष्टतया प्रकटते।

कालिदासः योगं कठिनं दार्शनिकविषयं कृत्वा न दर्शयति। सः योगं जीवनस्य शुद्धिमार्गरूपेण दर्शयति। दिलीपः, रघुः, दशरथः, रामः, सुदर्शनः इत्यादयः राजानः राजकार्यं कुर्वन्ति, किन्तु अन्तःकरणे संयमं धारयन्ति। वनं, आश्रमः, ऋषयः, तपः, कुशासनम्, मौनम्, फलनिःस्पृहता, प्राणिनां शान्तता—एते सर्वे योगजीवनस्य चित्राणि भवन्ति। अतः रघुवंशम् काव्यमात्रं न, अपितु योगमयजीवनस्य सरलः, कोमलः, गम्भीरश्च प्रकाशः अस्ति।

कूटशब्दाः

रघुवंशम्, कालिदासः, योगदर्शनम्, पातञ्जलयोगः, अष्टाङ्गयोगः, अहिंसा, तपः, स्वाध्यायः, प्रत्याहारः, ध्यानम्, समाधिः, इन्द्रियनिग्रहः, ब्रह्मवर्चसम्, राजधर्मः, मोक्षमार्गः।

भूमिका

भारतीयकाव्यपरम्परायां कालिदासस्य स्थानम् अतीव उच्चम् अस्ति। तस्य काव्येषु शब्दस्य माधुर्यम् अस्ति, भावस्य प्रसादः अस्ति, जीवनस्य गम्भीरः अनुभवः अपि अस्ति। रघुवंशम् तस्य महाकाव्येषु अन्यतमम्। अस्मिन् काव्ये सूर्यवंशस्य राज्ञां कथा वर्णिता अस्ति। परन्तु एषा कथा केवलं राजानां जय-पराजयस्य कथा नास्ति। अत्र जीवनस्य आदर्शः, धर्मस्य मर्यादा, त्यागस्य महिमा, संयमस्य मूल्यं, मोक्षमार्गस्य संकेतः च दृश्यते।

योगः सामान्यतया आसनप्राणायामाभ्यां सह सम्बध्यते। परन्तु भारतीयदर्शने योगः मनसः शुद्धिः, इन्द्रियाणां निग्रहः, आत्मनः स्थैर्यं, परमसत्यस्य अनुभूति च अस्ति। पतञ्जलिना योगः अष्टाङ्गरूपेण प्रतिपादितः—यमः, नियमः, आसनम्, प्राणायामः, प्रत्याहारः, धारणा, ध्यानम्, समाधिः। रघुवंशे एते सर्वे अङ्गाः स्पष्टतया न दृश्यन्ते, किन्तु तेषां मुख्यभावाः बहुषु स्थलेषु प्रस्फुटन्ति।

कालिदासः दार्शनिकग्रन्थकारः इव उपदेशं न करोति। सः कविः अस्ति। अतः सः योगतत्त्वं चरित्रेषु, प्रकृतिवर्णनेषु, आश्रमदृश्येषु, राजधर्मवर्णनेषु च स्थापयति। दिलीपस्य वनगमनम्, ऋषीणां इन्द्रियनिग्रहः, अत्रेः तपः, वाल्मीकेः आश्रमः, रघोः समाधिः, सुदर्शनस्य फलनिःस्पृहतपः—एते सर्वे योगस्य जीवितचित्राणि सन्ति। अस्य लेखस्य प्रयोजनं तदेव अस्ति—रघुवंशे योगदर्शनस्य सरलम्, स्पष्टम्, प्रमाणयुक्तं च स्वरूपं दर्शयितुम्।

१. रघुवंशे योगदृष्टेः मूलस्वरूपम्

रघुवंशे योगः केवलं सन्यासिनां कर्म न भवति। राजानः अपि योगमार्गे प्रवर्तन्ते। काव्यस्य प्रारम्भे एव कालिदासः रघुकुलस्य राजानां जीवनक्रमं दर्शयति—बाल्ये विद्याध्ययनम्, यौवने विषयभोगः,

वार्धक्ये मुनिवृत्तिः, अन्ते योगेन देहत्यागः। अयं श्लोकः रघुकुलजीवनस्य पूर्णं चित्रं ददाति—
शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्।
वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्॥[1]

अत्र जीवनस्य चारुशासनम् अस्ति। बाल्ये शिक्षा, यौवने कर्तव्ययुक्तः संसारः, वृद्धावस्थायां मुनिसदृशं जीवनम्, अन्ते योगेन देहत्यागः—एतत् भारतीयजीवनदृष्टेः सन्तुलितं रूपम्। योगः अत्र पलायनं न, किन्तु जीवनस्य अन्तिमपरिपाकः।

२. यमः तथा अहिंसायाः प्रभावः

पातञ्जलयोगे यमः प्रथमम् अङ्गम्। तत्र अहिंसा प्रधानतमा। पतञ्जलिः वदति—अहिंसायां प्रतिष्ठिते सर्वेषां वैरत्यागः भवति। रघुवंशे एषः भावः वनचित्रेषु बहुधा दृश्यते। दिलीपः यदा वनं प्रविशति, तदा दावाग्निः वृष्टिं विना शान्तः भवति, वृक्षेषु फलपुष्पवृद्धिः भवति, बलवान् प्राणी दुर्बलं प्राणिनं न पीडयति—
शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः।
ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे तस्मिन्वनं गोप्तरि गाहमाने॥[2]

अत्र "ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे" इति पङ्क्तिः अहिंसाभावस्य सुन्दरं द्योतनम्। राजा केवलं मनुष्याणां रक्षकः न, सः वनस्य, प्राणिनां, प्रकृतेः च रक्षकः भवति।

अत्रेः तपोवनस्य वर्णने अपि एषः भावः दृश्यते—
अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वमपुष्पलिङ्गात्फलबन्धिवृक्षम्।
वनं तपःसाधनमेतदत्रेराविष्कृतोदग्रतरप्रभावम्॥[3]

अत्र "अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वम्" इति पदं बोधयति यत् तत्र प्राणिनः दण्डभयात् न, तपःप्रभावात् शान्ताः आसन्। एषा शान्तिः बाह्यशासनात् न, अन्तःसत्त्वस्य प्रभावात् उत्पद्यते।

वाल्मीकेः आश्रमे सीतां प्रति कथ्यते—
तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे तपोवने वीतभया वसास्मिन्।
इतो भविष्यत्यनघप्रसूतेः अपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते॥[4]

अत्र तपस्विसंसर्गः वन्यप्राणिनामपि स्वभावं मृदु करोति। अतः कालिदासस्य दृष्टौ अहिंसा केवलं मनुष्याचारः न, सा सम्पूर्णवातावरणस्य निर्मात्री शक्तिः अस्ति।

३. नियमः, तपः, स्वाध्यायः च

पातञ्जलयोगे नियमाः पञ्च—शौचम्, सन्तोषः, तपः, स्वाध्यायः, ईश्वरप्रणिधानम्। रघुवंशे विशेषतः तपः स्वाध्यायश्च प्रखररूपेण दृश्येते।

तपः कालिदासस्य काव्ये महान् नैतिकबलम्। वाल्मीकिरेव शत्रुघ्नं तपःप्रभावसिद्धाभिः विशेषप्रतिपत्तिभिः पूजयति—
तमृषिः पूजयामास कुमारं क्लान्तवाहनम्।
तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः॥[5]

अत्र "तपःप्रभाव" इति पदं महत्त्वपूर्णम्। तपः केवलं कष्टसहनं न, अपितु सृजनशीलं आध्यात्मिकबलम्। ऋषिः तस्य तपोबलेन अतिथिसत्कारं करोति।

किन्तु कालिदासः तपसः दुरुपयोगमपि सूचयति। ऋषयः लवणासुरं स्वशापेन न नाशयन्ति, यतः शापः तपसः व्ययं करोति—
अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन्न प्रजह्रुः स्वतेजसा।
त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम्॥[6]

अत्र सन्देशः सरलः अस्ति। शक्तिः अस्ति इति तस्य उपयोगः सर्वदा कर्तव्यः न भवति। संयमः एव शक्तेः शोभा।

शत्रुघ्नः पुनः वाल्मीकेः आश्रमं गच्छन् ऋषेः तपोव्ययः मा भवतु इति चिन्तयति—
भूयस्तपोव्ययो मा भूद्वाल्मीकेरिति सोऽत्यगात्।
मैथिलीतनयोद्गीतनिःस्पन्दमृगमाश्रमम्॥[7]

एतेन ज्ञायते यत् तपस्विनः समयः, मौनम्, साधना च पूजनीयाः।

स्वाध्यायस्य प्रभावः वसिष्ठस्य ब्रह्मवर्चसे दृश्यते। दिलीपः वदति—
पुरुषायुष्यजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः।
यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम्॥[8]

अत्र ब्रह्मवर्चसम् केवलं बाह्यतेजः न। तत् स्वाध्यायस्य, व्रतस्य, धर्मस्य च फलम्। वसिष्ठस्य आध्यात्मिकतेजसा राज्ये शान्तिः, दीर्घायुः, अभयम् च वर्तते।

४. आसनम् तथा साधनस्य आधारः

आसनम् योगमार्गस्य बाह्यं किन्तु आवश्यकं साधनम्। स्थिरं सुखं च आसनं ध्यानस्य आधारः। रघुवंशे रघोः अन्तिमजीवनवर्णने कुशपवित्रितं आसनं निर्दिश्यते—
नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं व्यवहारासनमाददे युवा।
परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम्॥[9]

अत्र द्वौ जीवनमार्गौ सुन्दररीत्या मिलतः। युवा अजो राजकार्याय व्यवहारासनं गृह्णाति। वृद्धः रघुः तु उपांशुधारणाय कुशपूतं विष्टरं गृह्णाति। एकः बहिर्जगत् पालयति, अपरः अन्तर्जगत् अन्विष्यति।

अयं श्लोकः बोधयति यत् योगस्य आरम्भः बाह्यविन्यासात् अपि भवति। शुद्धस्थानम्, कुशासनम्, स्थिरता, मौनम्—एते सर्वे मनः एकाग्रं कर्तुं साहाय्यं कुर्वन्ति।

५. प्रत्याहारः तथा इन्द्रियनिग्रहः

प्रत्याहारः इन्द्रियाणां विषयभ्यः निवर्तनम्। कालिदासः इन्द्रियनिग्रहं योगजीवनस्य मूलं मन्यते। वसिष्ठाश्रमे मुनयः "गुप्तमेन्द्रियाः" इति कथ्यन्ते—
तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः।
अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे॥[10]

अत्र मुनयः अतिथिसत्कारं कुर्वन्ति, परन्तु तेषां अन्तःकरणं विषयवशं न भवति।

रघोः वानप्रस्थजीवनम् अपि इन्द्रियनिग्रहस्य उत्तमम् उदाहरणम्—
स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्बहिः।
समुपास्यत पुत्रभोग्यया स्नुषयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया॥[11]

"अविकृतेन्द्रियः" इति पदं अतीव सार्थकम्। राज्यश्रीः पुरा तस्य भार्या इव आसीत्, किन्तु पुत्रराज्ये सा स्नुषेव अभवत्। रघुः तां दृष्ट्वा अपि विकृतिं न प्राप। अयं वास्तविकः प्रत्याहारः।

तदेव भावं कालिदासः अन्येन श्लोकेन स्पष्टं करोति—
इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च प्रतिषिद्धप्रसरेषु जाग्रतौ।
प्रसितावुदयापवर्गयोरुभयोः सिद्धिमुभाववापतुः॥[12]

अजः बाह्यशत्रून् निगृह्णाति, रघुः आन्तरिकशत्रून्—इन्द्रियाणि—निगृह्णाति। उभौ स्वस्वमार्गे सिद्धिं प्राप्नुतः। अत्र कालिदासः राजधर्मं योगधर्मेण सह योजयति।

६. ध्यानम्, तपः, परमात्मदर्शनम्

पातञ्जलयोगे ध्यानं चित्तस्य एकाग्रप्रवाहः। रघुवंशे ध्यानं हृदयस्थितप्रकाशस्य दर्शनरूपेण आगच्छति। योगिनः इन्द्रियद्वाराणि संयम्य हृदये स्थितं ज्योतिर्मयं परमात्मानं पश्यन्ति—
अव्याहतैर्हृद्गतमानसेन हृद्याश्रयम् ज्योतिर्मयं विभुम्।
योगिनस्त्वां विचिन्वन्ति विमुक्तये॥[13]

अत्र ध्यानस्य लक्ष्यं केवलं शान्तिः न, अपि तु विमुक्तिः। योगी बहिः न धावति। सः हृदये एव ज्योतिः पश्यति।

तपः अपि अस्मिन् काव्ये ध्यानस्य विस्तीर्णरूपम्। कौत्सः रघुं पृच्छति—
कायेन वाचा मनसा शश्वद्यत्संभृतं वासवधैर्यलोपि।
आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत्॥[14]
अत्र त्रिविधं तपः—कायिकं, वाचिकं, मानसिकं—उल्लिखितम्। शरीरं संयम्य, वाणीं शुद्धीकृत्य, मनः स्थिरीकृत्य तपः सिध्यति।
सुतीक्ष्णस्य पञ्चाग्नितपः अपि अस्य तपोमार्गस्य कठिनं रूपम्—
हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटंतपसप्तसप्तिः।
असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः॥[15]
सीता अपि रामं पुनर्जन्मनि पतिरूपेण प्राप्तुं सूर्यनिविष्टदृष्ट्या तपः कर्तुम् इच्छति—
साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिः ऊर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये।
भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः॥[16]
एतेषु स्थलेषु तपः केवलं शारीरकक्लेशः न। तत् प्रेम, निष्ठा, आत्मबलं, उद्देश्यशुद्धिः च अस्ति।

७. समाधिः तथा योगेन देहत्यागः

समाधिः योगमार्गस्य उच्चतमावस्था। तत्र मनः स्वार्थं विस्मरति, ध्येयेन एकीभवति। रघुकुलस्य राजानः अन्ते योगेन तनुं त्यजन्ति इति कालिदासः प्रारम्भे एव उक्तवान्। रघोः जीवनान्ते एषा अवस्था प्रत्यक्षतया वर्णिता—
अथ काश्चिदजव्यपेक्षया गमयित्वा समदर्शनः समाः।
तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः॥[17]
अत्र "योगसमाधिना" इति पदं मुख्यं प्रमाणम्। रघुः समदर्शनः आसीत्। सः तमसः परं अव्ययं पुरुषं प्राप। अत्र मोक्षदृष्टिः स्पष्टा।
सुदर्शनस्य जीवनान्ते अपि फलनिःस्पृहं तपः दृश्यते—
तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकाः तल्पमन्तरितभूमिभिः कुशैः।
सौधवासमुटजेन विस्मृतः संचिकाय फलनिःस्पृहस्तपः॥[18]
"फलनिःस्पृहः" इति पदं गीतादर्शं स्मारयति। कर्म वा तपः वा फललोभाय न, आत्मशुद्धये कर्तव्यम्।
अतः रघुवंशे समाधिः मृत्युभयस्य अन्तःकरणीयोत्तरः उपायः अस्ति। योगी मृत्युम् अपि शान्त्या पश्यति। देहत्यागः तस्य कृते दुःखद घटना न, आत्मयात्रायाः शान्तः सोपानः भवति।

८. अपातञ्जलयोगः तथा क्षमा-शान्तिः

रघुवंशे पातञ्जलयोगस्य अङ्गानि दृश्यन्ते, परन्तु केवलं तावन्ति एव न। अन्ययोगग्रन्थेषु यमेषु क्षमा, दया, आर्जवम्, धृतिः इत्यादीनि अपि कथ्यन्ते। कालिदासः एतान् भावान् राजचरित्रेषु स्थापयति।
राजा केवलं विजेता न भवेत्। सः क्षमाशीलः, दान्तः, संयतः, धर्मयुक्तः च भवेत्। दिलीपः वनं गच्छन् दीनं न पीडयति। रघुः राज्यं त्यक्त्वा अन्तर्मार्गं गृह्णाति। रामः तपस्विनां रक्षणाय राजधर्मं पालयति। सुदर्शनः राज्यं पुत्राय दत्त्वा फलनिःस्पृहतया तपः करोति। एते सर्वे अपातञ्जलयोगस्य व्यापकं जीवनरूपं दर्शयन्ति।
अत्र योगः केवलं आसने न, अपितु आचरणे अस्ति। संयमः केवलं शरीरस्य न, मनसः अपि अस्ति। तपः केवलं वनस्य न, राजसिंहासनस्य अपि अपेक्षितं नैतिकबलम् अस्ति।

निष्कर्षः

रघुवंशमहाकाव्ये योगदर्शनं सूक्ष्मतया, किन्तु अत्यन्तं सुन्दररीत्या प्रतिपादितम्। कालिदासः योगसूत्रकारः न, परन्तु योगजीवनस्य कविः अस्ति। सः सिद्धान्तं पात्रेषु जीवयति। दिलीपस्य वनप्रवेशे अहिंसाया प्रभावः दृश्यते। वसिष्ठस्य ब्रह्मवर्चसे स्वाध्यायस्य तेजः दृश्यते। वाल्मीकेः आश्रमे तपःप्रभावः दृश्यते। रघोः अन्तिमजीवने प्रत्याहारः, ध्यानम्, समाधिः च दृश्यन्ते। सुदर्शनस्य फलनिःस्पृहतपः योगस्य परिपक्वं रूपं दर्शयति।

अस्मिन् काव्ये योगः जीवनस्य सर्वेषु आश्रमेषु प्रवर्तते। बाल्ये विद्याभ्यासः, यौवने धर्मयुक्तः संसारः, वार्धक्ये मुनिवृत्तिः, अन्ते योगेन देहत्यागः—एषः पूर्णः जीवनमार्गः अस्ति। कालिदासस्य सन्देशः सरलः अस्ति। बाह्यजयः महान्, किन्तु आत्मजयः तस्मादपि महान्। राज्यपालनं पवित्रं, परन्तु इन्द्रियनिग्रहः तस्य आधारः। तपः शक्तिः, परन्तु संयमेन विना सा अपूर्णा। अतः रघुवंशम् योगदर्शनस्य काव्यमयम्, सरलम्, मानवीयं च प्रकाशनम् इति वक्तुं शक्यते।

पादटिप्पण्यः

1. रघुवंशम् १.८ — "शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्। वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्॥"
2. रघुवंशम् २.१४ — विशेषतः द्वितीयपङ्क्तिः, "ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे..."
3. रघुवंशम् १३.५० — विशेषतः प्रथमपङ्क्तिः, "अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वम्..."
4. रघुवंशम् १४.७५ — "तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे तपोवने वीतभया वसास्मिन्..."
5. रघुवंशम् १५.१२ — "तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः।"
6. रघुवंशम् १५.३ — "त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम्।"
7. रघुवंशम् १५.३७ — "भूयस्तपोव्ययो मा भूद्वाल्मीकेरिति सोऽत्यगात्..."
8. रघुवंशम् १.६३ — "यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम्।"
9. रघुवंशम् ८.१८ — "परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम्।"
10. रघुवंशम् १.५५ — "तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः..."
11. रघुवंशम् ८.१४ — "समुपास्यत पुत्रभोग्यया स्नुषयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया।"
12. रघुवंशम् ८.२३ — "इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च प्रतिषिद्धप्रसरेषु जाग्रतौ..."
13. रघुवंशम् १०.२३ — योगिनां हृदयस्थितज्योतिदर्शनवर्णनम्।
14. रघुवंशम् ५.५ — "कायेन वाचा मनसा शश्वद्... कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत्।"
15. रघुवंशम् १३.४१ — सुतीक्ष्णस्य पञ्चाग्नितपःवर्णनम्।
16. रघुवंशम् १४.६६ — "साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिः..."
17. रघुवंशम् ८.२४ — "तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः।"
18. रघुवंशम् १९.२ — "संचिकाय फलनिःस्पृहस्तपः।"

सहायकग्रन्थसूची

1. दासगुप्तः, एस्. एन्. भारतीयदर्शनस्य इतिहासः. प्रथमः खण्डः, मोटीलाल बनारसीदास्, १९७५।
2. फॉयरस्टीनः, जॉर्जः. शास्त्रीययोगदर्शनम्. सेण्ट् मार्टिन्स् प्रेस्, १९८०।
3. कालिदासः.मल्लिनाथटीकासहितं रघुवंशम्.सम्पादकः हरगोविन्द-शास्त्री, चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्, २००७।
4. कालिदासः. कालिदासस्य रघुवंशम्. सम्पादकः अनुवादकश्च गोपालरघुनाथनन्दर्गीकरः, मोटीलाल बनारसीदास्, १९७१।
5. पतञ्जलिः. व्यासभाष्य – वाचस्पतिमिश्रटीका-भोजराजकृतराज-मार्तण्डसहितानि पातञ्जलयोगसूत्राणि. आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्था-वलिः, सङ्ख्या ४७, पुणे, १९१९।
6. पतञ्जलिः. षड्भाष्यसहितं योगसूत्रम्. सम्पादकः ढुण्ढिराजशास्त्री, चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्, १९८२।
7. रङ्गनाथन्, पद्मा. रघुवंशस्य अध्ययनम्. गोण्डल्स् प्रेस्, १९६४।
8. तैम्निः,आइ.के.योगविज्ञानम्.अड्यार् थियोसोफिकल् पब्लिकेशन्स्, १९७१।
9. वुड्स्, जेम्स् हॉटन्. पतञ्जलेः योगप्रणाली. मोटीलाल बनारसीदास्, १९७२।